

ÖZÜNƏQƏSD VƏ ÖZÜNƏQƏSD CƏHDLƏRİ İLƏ BAĞLI MƏHKƏMƏ PSIXOLOJİ-LİŊQVİSTİK EKSPERTİZA

Açar sözlər: özünəqəsd, özünəqəsdə cəhd, psixoloji-lingvistik ekspertiza, yazılı mətn, şifahi nitq, açıq nümayiş olunan əsərlər, kütləvi informasiya vasitələri.

Key words: suicide, attempted suicide, psychological-linguistic expertise, written text, oral speech, publicly exhibited works, mass media.

Anahtar kelimələr: intihar, intihara təşəbbüs, psixoloji və dilsel inceleme, yazılı mətn, sözlü konuşma, halka açık sergilenen eserler, medya.

Suicidal xarakterli ölümqabağı məktubların mətnləri həm psixoloqlar, həm də lingvistlər üçün olduqca

maraqlı tədqiqat obyektidir. Mövcud olan müəyyən paradoksal vəziyyət və bu cür sənədlərin spesifikasiyası onların olduqca məhdud sayda adamlar üçün əlçatanlığından ibarətdir. Bu da ayrı-ayrı hallarda ekspertizaların aparılmasını çətinləşdirən faktor qismində çıxış edir.

Ölümqabağı qeydlərin tədqiqinin əsasları amerika psixolingvistləri Ç.Osqurd və Q.Uolker tərəfindən qoyulmuşdur [1; s.30-31].

O zamandan artıq xeyli vaxt keçmişdir, lakin bəzi fragmentar xarakter daşıyan işləri nəzərə almasaq, indiyə qədər bu sahədə ciddi sistemləşdirilmiş lingvistik tədqiqat aparılmamışdır. Sözsüz ki, bir tədqiqat çərçivəsində bu problemi tam həcmdə həll etmək mümkün deyildir. Eyni zamanda belə mətnlərin tədqiqi zamanı psixoloji-lingvistik analizin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq mümkündür. Bu zaman biz belə bir müddəadan çıxış edirik ki, son zamanlar dilşünaslıqda “mətn” dedikdə, təkcə yazılı deyil, həm də şifahi nitq formasında olanlar da əhatə olunur.

Texnikanın inkişafı nəticəsində praktikada audio və video sənədlər şəklində qeydə alınan ölümqabağı yazılan videoməktubların sayında artım müşahidə olunur.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, şifahi nitqlə müqayisədə yazılı nitq müəllifə redaktə,

zaman və məkanca ötürülmə, əvvəlcədən müəyyən olunmuş monoloq xarakterli fikrin daha dəqiq formulə edilməsi, prosodik vasitələrdən (intonasiya, ritm, temp, pauza və s.) imtina imkanı və s. kimi üstünlüklər verir.

Beləliklə, psixoloji-lingvistik analiz zamanı tədqiq olunan materialın keyfiyyətində istər yazılı, istərsə də elektron daşıyıcılarda qeydə alınmış şifahi nitq çıxış edə bilər [2].

Tədqiqat obyektinin digər spesifikasiyi ondadır ki, nitqin tipindən asılı olaraq, onlar həmişə monoloq xarakteri daşıyır. Digər tərəfdən gündəliklərdən, şəxsi qeydlərdən fərqli olaraq bu mətnlər həmişə ünvanlıdır.

Ölümdən əvvəl yazılmış vida məktublarının tədqiqinə başlayarkən ekspert diskurs faktorunu yəni, “şərait aspektində götürülmüş mətn, məqsədyönlü sosial hərəkət kimi nəzərdən keçirilən nitq, insanlarla onların şüur mexanizmlərinin qarşılıqlı təsirində iştirak edən komponent (koqnitiv proseslər)” nəzərə almalıdır [3, s.136-137].

Diskurs nəzərə alınmaqla ölümqabağı məktubların modallığının analizi müəllifin şəxsiyyətinin, kompozisiyanın psixoloji motivlərlə korrelyasiyası üzrə bu mətnlərin aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirməyə imkan vermişdir.

1. Müəllifin son iradəsini ifadə edən mətnlər - bu tip mətnlərdə hərəkətin səbəbləri, faktların konstataziyasının analizi yoxdur, onlarda yalnız vahid kompozisiyon tam kimi nəticəvi hissə

əks olunmuşdur. Belə mətnlərin müəlliflərini daha çox antisosial şəxsiyyətlərə və təqsir hissi olmayan insanlara aid etmək olar. Onlar tərəfindən praktiki olaraq tam şəkildə mövcud solumun mənəvi dəyərləri inkar edilir, onlara laqeydcəsinə yanaşılır. Onlar bir qayda olaraq impulsivdirlər, qəti imperativdirlər.

2. Digər şəxslərin üzərindən suisidə görə məsuliyyəti götürməyə istiqamətlənmiş ifadələrin yer aldığı mətnlər - bu cür mətnlərdə “təqsir” (günah) sözünə tez-tez rast gəlmək mümkündür (“heç kimin günahı yoxdur”, “xahiş edirəm heç kimi təqsirli hesab etməyin” və s.). Belə mətnlərin müəllifləri qismində daha çox aşağı özünüqiymətləndirməyə malik depressiv şəxslər çıxış edirlər.

3. Müəllifini özünüqəsdə gətirdiyi şəxsləri göstərən mətnlər - belə mətnlər ikinci qrupda göstərilən mətnlərin güzgü əksidir. Sonunculardan bu mətnlər ifşaedici xarakter, həmçinin mənfi modallığın olmaması ilə fərqlənilir. Bu cür mətnlərin müəllifləri barədə onu demək olar ki, əksər hallarda bu paronoidal şəxsiyyətlərdir. Hesab edirlər ki, onlara qarşı ətrafdakılar daimi intriqalar və sui-qəsdlər qururlar. Ətrafdakıların qiymətləndirmələri ilə özünüqiymətləndirmə arasında daima münaqişələr yaranır. Bu tip şəxslər üçün “təqsirli” şəxslərin cəzalandırılması ölüm faktının özündən daha əhəmiyyətli olur.

4. Xüsusi iqtisadi şərait və ya həyat şərtləri şəklində özünəqəsdə izah edən mətnlər - bunlar əvvəlki qrupa yaxındırlar, eyni zamanda bu tip mətnlərdə çarəsizlik mövzusu üstünlük kəsb edir. Bu cür mətnlərin ən tipik müəllifi – vərdis etdiyi şərtlərin (şəraitlərin) deformasiyası, ətrafdakı gerçəklikdə baş verən global dəyişikliklər nəticəsində depressiya vəziyyətində olan şəxslərdir.

5. Yaxınlara təsir vasitəsi kimi mətnlər

- bu halda müəllif sadəcə həyatdan getməyi deyil, yaxınlarını, sosial mikromühiti daimi təqsir hissi ilə qoyub getmək istəyir. Təhlil və müşahidələr göstərir ki, bu tip mətnlər yeniyetmələr və infantil şəxsiyyətlər üçün daha xarakterikdir. Bu tip mətnlərdə “əgər sən istəmərsənsə.....”, “əgər sən başa düşmərsənsə.....”, habelə “buna baxmayaraq.....”, “....lakin sən.....” ifadələrinə

tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu mətnlərdə “şəxsi həyatda xoşbəxtlik arzulayıram” və bu kimi təbrik və arzu xarakterli ifadələrə də təsadüf edilir.

6. Mətnlər – “sübutlar” - bu halda davranışın (hərəkətin) motivasiyası ondan ibarətdir ki, həmişə hər şeydə uduzan qeyri-adekvat şəxsiyyət, hətta heç bir əndazaya sığmayan hərəkəti ilə özünün əhəmiyyətini (dəyərini) sübut etməyə çalışır. Bu cür mətnlərin müəllifi üçün başlıca olan xarakterik cəhət onun “eqo-vəziyyətidir”, özünü qiymətləndirmə ilə digərlərinin (ətrafdakıların) qiymətləndirməsi arasında münaqişəli vəziyyətin mövcud olmasıdır. Bu qrup mətnlərin kontekst-analizi şəxs əvəzliliklərindən daha tez-tez istifadə edildiyini göstərir.

7. Mətn – “əhdlər” - bu tip mətnlərin müəllifləri çox zaman sağalmaz xəstəliyə tutulmuş adamlardır. Məsələn, evtanaziyaya görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuş ölkələrdə (o cümlədən də Azərbaycanda) bu şəxslər problemi özləri həll etməyə çalışırlar. Əvvəllər qeyd olunmuş mətn qruplarından fərqli olaraq bu kateqoriya üçün kompozisiyanın dərin düşünlməsi və spontanlığın olmaması xarakterikdir. Bu da aşağıdakı iki hissənin dəqiq iyerarxiyasında təzahür edir:

- Birincisində hərəkətin motivasiyası izlənilir;
- İkincisində isə – yaxınlarının gələcək həyatı ilə bağlı istək və arzular, diləklər, “əhdlər” əks olunur [2].

Təqdim olunmuş təsnifatın tamlığına iddia etməyərək, onun şərtiliyini və sxematikliyini qeyd etmək lazımdır.

Söyləmək olar ki, suicidal xarakterli ölümqabağı məktublar bir qayda olaraq stress vəziyyətində tərtib edilən mətnin spesifik tipidir. Bu isə qeyd olunan mətnlərin bütün xüsusiyyətlərinin ekspert, zəruri olduğu hallarda isə müstəntiq tərəfindən nəzərə alınmasını tələb edir.

Son illərdə yeniyetmələrin özlərini öldürmə halları, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri altında suicidal davranışların əhəmiyyətli artımı müşahidə olunur. Bu problem aktiv şəkildə jurnalistlər, psixoloqlar, psixiatrlar, hüquqşünaslar tərəfindən müzakirə olunur [4; s.100-108, s. 36-48, s. 20-28].

Qeyd edək ki, bu amili nəzərə alaraq bir sıra ölkələrin cinayət qanunvericiliyində müəyyən dəyişikliklər edilmiş, məsləhətlər, göstərişlər, informasiya təqdim etməklə özünəqəsdin törədilməsinə kömək etmək kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan xüsusi cinayət tərkibləri qanunvericiliyə daxil edilmişdir.

Məsələn, “Uşaqların sağlamlığına və inkişafına zərər vuran informasiyadan müdafiəsi haqqında” RF-nın 29 dekabr 2010-cu il tarixli Qanununa uyğun olaraq, uşaqlar arasında yayılması qadağan olunan informasiyalara – onların həyat və (və ya) sağlamlığı üçün təhlükə kəsb edən, o cümlədən öz sağlamlığına zərər vuran, özünü öldürməyə gətirən hərəkətlərin törədilməsinə, eləcə də sövq edilməsinə istiqamətlənən informasiyalar aid edilir [5; s.34].

“Uşaqların suisidal davranışa sövq edilməsinə istiqamətlənən fəaliyyətə qarşılıqlı müdafiə üzrə əlavə mexanizmlərin müəyyən edilməsi məqsədilə CPM-nin 151-ci maddəsinə və RF CM-də dəyişikliklərin edilməsi haqqında” 7 iyun 2017-ci il tarixli Qanunda özünü öldürməyə meyl yaranmasına istiqamətləndirmə və ya onun törədilməsinə kömək etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. (CM-nin 110.1-ci maddəsi). Xüsusi halda “məsləhətlər, göstərişlər, informasiya təqdim etməklə özünü öldürmənin törədilməsinə kömək göstərmə, yeniyetmələrə münasibətdə törədilməsi, açıq çıxışda, açıq nümayiş olunan əsərdə, kütləvi informasiya vasitələrində və ya informasiya telekommunikasiya şəbəkələrində (İnternet şəbəkəsi daxil olmaqla) törədilməsi cinayətin tövsiyə edici hallarına aid edilmişdir. Həmçinin, özünü öldürmənin törədilməsi üsulları haqqında informasiyanın yayılmasına və ya özünü öldürmənin törədilməsinə çağırışların, o cümlədən açıq çıxışlarla, açıq nümayiş olunan əsərlərdən, kütləvi informasiya vasitələrindən və ya informasiya telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etmək yolu ilə vətəndaşları özünü öldürməyə meyilliliyi yaratmağa istiqamətlənmiş fəaliyyətin təşkilinə görə də cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Söhbət “ölüm qrupları” adlandırılan inzibatçılar və fəaliyyəti özünü öldürmə niyyətinin formalaşmasına

istiqamətlənən internet şəbəkələrində istənilən qeyri-formal birliklərin təşkilatçılarının məsuliyyətindən gedir [5].

Bu normaların CM-nə daxil edilməsi ilə suisidlə bağlı məhkəmə-psixoloji ekspertizası üçün daha bir hüquqi əhəmiyyət kəsb edən vəziyyət yaranır. Belə ki, “özünü öldürməyə meyilliliyin yaradılmasına istiqamətlənən fəaliyyət kateqoriyası cinayət- hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. İstintaq və məhkəmə üçün ənənəvi vasitələrlə sübut edilən “yola gətirmə, ələ alma, aldatma” kimi özünü öldürməyə təhrik (sövq) etmədən fərqli olaraq “məsləhətlər, göstərişlər, informasiya təqdim etmə yolu ilə özünü öldürməyə kömək etmə” (RF CM-nin 110.1-ci maddəsi) və “özünü öldürmə üsulları haqqında informasiyanı yayma və ya özünü öldürmə ilə bağlı çağırışlar yolu ilə özünü öldürmə niyyətinin formalaşması istiqamətində fəaliyyətin təşkili” (RF CM-nin 110.2-ci maddəsi) psixologiya və linqvistik sahəsində xüsusi biliklərin tətbiqini tələb edən anlayışlardır.

Mətnin tədqiqində ekstremist fəaliyyətə açıq çağırışlar, nifrət və düşmənçilik salma, həmçinin insan ləyaqətini alçaltma və bir digər aspektlər məhkəmə psixoloji linqvistik ekspertizasının kifayət qədər işlənilməmiş növüdür [6; s.92-98].

İnformasiya materialı geniş mənada verbal (söz) və qeyri-verbal, o cümlədən paralingvistik komponentlərdən ibarət mətndir. İnformasiya materialı kommunikanter, ünsiyyət üzrə partnyorlar arasında informasiya mübadiləsinə, subyektlərin kommunikativ və sosial fəaliyyətinə daxil edilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən informasiya materialı kommunikativ vahiddir. İnformasiya materialında olan məlumat (onun mənası və istiqamətliyi) tədqiqatə məruz qalmalıdır. Adətən kompleks məhkəmə psixoloji linqvistik ekspertizaların aparılması zamanı məzmun, nitq və ya kommunikativ hərəkətdən ibarət mətnin (materialın) mahiyyəti müəyyən olunur. Mətnin linqvistik komponentinin mahiyyəti – öz fikrini ifadə etmək üçün lüğətlərdə və linqvistik təsvirlərdə bu və ya digər dərəcədə ümumi qəbul olunmuş, sabit, müəllifin seçdiyi dil vasitələrinin başa düşülməsinin üsuludur. Onun analizi mətndə nəyin hansı vasitələrdə

deyildiyini, bildirildiyi müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda informasiya materialı həmişə öz istiqamətliliyinə və kommunikativ təsir məqsədinə malikdir. Deyilənin (bildirilənin) istiqamətliliyi psixoloqlar tərəfindən müəyyən olunur. Mahiyyətin (məzmunun) psixoloji komponenti müəllifin mövqeyinin formalaşmasına yönəlişlər vasitəsi ilə ifadə olunur: mətnə niyə və nəyə görə, nə isə deyilir (motivasyon-məqsədli tərkib hissə) [7; s.39].

Açıq kommunikasiyada bu komponent “mətnin sosial-psixoloji istiqamətliliyi” [8, s.98] anlayışı ilə daha dəqiq xarakterizə olunur. Hazırda məhkəmə psixoloji ekspertizasında informasiya materiallarının, həmçinin kommunikativ fəaliyyət məhsullarının və kommunikasiyalarda istifadə olunan vasitələrin tədqiqinin bütöv istiqaməti formalaşmışdır – onların hər biri hüquqi əhəmiyyət kəsb edən öz vəzifə və predmetinə malikdir [5].

Özünəqəsd hallarının kompleks məhkəmə psixoloji-lingvistik ekspertizasının aparılmasında ekspert qiymətləndirmələrinin meyarları və alqoritmlərinin yaradılması gələcəyin işidir, lakin artıq indidən əsas ekspert anlayışlarını müəyyən etməyə cəhd etmək lazımdır [7; s.39].

Informasyon materialların istiqamətliliyinin psixoloji-lingvistik ekspertizasının hüquqi əhəmiyyəti Cinayət Məcəlləsinin uyğun norması ilə məsuliyyət nəzərdə tutan əməllərin tövsiyindən ibarət olacaqdır. Bu halda hüquqi anlayışlar qismində “məsləhətlər göstərilir, informasiya təqdim etmə ilə özünü öldürməyə kömək etmə” və “özünü öldürmənin törədilməsi üsulları haqqında informasiya yayma və ya özünü öldürmənin törədilməsinə çağırışlar yolu ilə özünü öldürmə niyyətinin yaranmasına istiqamətlənən fəaliyyətin təşkili” anlayışları çıxış edir. Məsləhət, göstəriş, məlumatlandırma, çağırış lingvistik tədqiqat zamanı lingvistik metodlarla müəyyən olunan nitq və kommunikativ fəaliyyət aspektləri, o cümlədən nitq aktlarıdır.

Aydındır ki, kömək etmə, təhrik və sövq etmə eksplisit, açıq-aydın ola bilər, həmçinin gizli, pərdəli, psixoloji vasitələrlə, birbaşa çağırışlar olmadan informasiyanın ötürülməsinin xüsusi üsulu, özünü öldürməyə müəyyən emosional-

məna münasibətinin formalaşması ilə, bunu həyatdan məhrum etmək və ya ölümlə oynamaq marağını, fikirlərini, sonra isə arzu və niyyətinin təşəbbüskarı olmasında ifadə oluna bilər.

Fikrimizə, bu hallarda psixoloji anlayışlar qismində “informasiya materialının (mətnin) psixoloji istiqamətliliyi və ya şəxsin (ünvanın) özünü öldürmə meylinin yaranmasına yönələn kommunikativ fəaliyyətin psixoloji istiqamətliliyi” çıxış edir. Belə istiqamətlənmə müəyyən şəxsə özünü öldürməyə pozitiv psixoloji yönəlişin formalaşmasında ifadə olunur. Belə yönəlişin komponentləri olaraq aşağıdakı göstərmək olar:

- koqnitiv səviyyədə - özünü öldürmə üsulları haqqında məlumatlılıq;
- affektiv səviyyədə – çətin həyat şəraitindən çıxmanın məqbul üsulu kimi özünü öldürməyə pozitiv emosional münasibət;
- davranış səviyyəsində – özünü həyatdan məhrum etməyə hazır olma, bunu etmə niyyəti.

Özünəqəsdə marağın formalaşması, özünü həyatdan məhrum etməyə pozitiv emosional-məna münasibətin və hazırlığın formalaşması hüquqda “özünü öldürməyə meylin yaranması”, “özünü öldürməyə kömək etmə” kimi adlandırılan hadisənin psixoloji əlamətləri hesab edilə bilər.

Ekspert qarşısında “material özünü öldürməyə psixoloji yönəlişin, özünü həyatdan məhrum etməyə hazır olmanın formalaşmasına istiqamətlənmişdirmi?” və ya “materialda özünü öldürməyə meylliliyin yaradılmasına yönələn psixoloji (psixoloji- lingvistik) əlamətlər varmı?” kimi suallar qoyula bilər [5; s.40].

Aydındır ki, bütün bunlar yalnız diskussion xarakter daşıyan ümumi mülahizələrdir. Hesab edirik ki, son illərdə ictimai təhlükəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksələn bu əməllərlə mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə uyğun normaların CM-nə daxil edilməsi aktuallaşacaqdır. Məhz bunu nəzərə alaraq hazırki məqalədə özünü öldürməyə təhrik etmə və özünü öldürmənin törədilməsində kömək göstərmə haqqında mümkün işlər üzrə kompleks məhkəmə psixoloji-lingvistik ekspertizaların aparılmasının prinsipinə mümkünlüyünü göstərmək üçün müəyyən mülahizələr səsləndirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Леонтьев А.А., Шахнарович А.И., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. М., 1977, с.30-31.
2. Юрчук О.Ф. Особенности экспертного лингвистического анализа предсмертных посланий суицидального характера// Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.136-137.
3. Вихристюк О.В. Влияние средств массовой информации на суицидальное поведение подростков и молодежи (обзор зарубежных источников)//Современная зарубежная психология. 2013, №1, с.100-108.
4. Крылова Н. «Группа смерти» и подростковый суицид: уголовно-правовые аспекты// Уголовное право. 2016. №4, с.36-48.
5. Сафуанов Ф.С., Секераж Т.Н. Деятельность, направленная на побуждение детей к суицидальному поведению: возможности судебно-психологической экспертизы//Психология и право. 2017. Том.7. №2, с.34-40.
6. Изотова Т.М., Кузнецов В.О., Плотникова А.М. Методика проведения судебной лингвистической экспертизы по делам об оскорблении//Теория и практика судебной экспертизы. 2016. №1(41), с.92-98.
7. Кукушкина О.В., Сафонова Ю.А., Секераж Т.Н. Методика проведения судебной психолого-лингвистической экспертизы материалов по делам, связанных с противодействием экстремизму и терроризму. М., 2014, 98с.
8. Секераж Т.Н. Актуальные направления судебной психологической и комплексных экспертиз с участием психолога в судебно-экспертных учреждениях Минюста России// Доклад на Всероссийской конференции по юридической психологии с международным участием. «Коченовские чтения. Психология и право в современной России». М., 2016.

FORENSIC PSYCHOLOGICAL-LINGUISTIC EXPERTISE ON SUICIDE AND SUICIDE ATTEMPTS

NATIG ABDULLAYEV

Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
Dissertation student of the Forensic Center,
expert of the Department of Psychological Expertise

SUMMARY

The process of preparation for the act of suicide is often accompanied by a person's desire to motivate his act, and for this purpose, in some cases, the suicide bomber writes a farewell letter before committing suicide. The psycho-linguistic study of the farewell letter informs about the personality's attitude to the situation it encounters, the purpose and meaning of suicide in it, the emergence of suicidal tendencies and the evaluation of one's own behavior. In my article, attention was paid to these issues.

İNTİHAR VE İNTİHAR GİRİŞİMLERİ ÜZERİNDE ADLİ PSİKOLOJİK-DİL UZMANLIĞI

NATIG ABDULLAYEV

Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Adli
İncelemeler Merkezi tez öğrencisi, Psikolojik
Uzmanlık Bölümü uzmanı

ÖZET

İntihar eylemine hazırlık sürecine çoğu zaman kişinin eylemini motive etme isteği eşlik eder ve bu amaçla bazı durumlarda intihar bombacısı intihar etmeden önce bir veda mektubu yazar. Veda mektubunun psikolojik ve dilsel incelenmesi, kişinin duruma karşı tutumu, intiharın amacı ve anlamı, intihar eğilimlerinin ortaya çıkışı ve kişinin kendi davranışının değerlendirilmesi hakkında bilgi verir. Yazımda bu konulara dikkat edildi.